

БОРБИТЕ
В МАКЕДОНИЈА
И ОДРИНСКО
•1878-1912•

СПОМЕНИ

АНДОН ДИМИТРОВ

Роден през 1867 г. в с. Айватово, Солунско. Следва право във Висшето училище в Цариград и в университета в Лиеж (Белгия). Работи като учител по турски език в българската мъжка гимназия и по български език в турската гимназия в Солун, а по-късно като адвокат и съдия в Битоля и Цариград. Той е един от основателите на ВМОРО в края на 1893 г., а след Младотурската революция участвува в учредяването и дейността на Съюза на българските конституционни клубове (СБКК). След Балканската война се установява в България. Умира през 1933 г. в София.

Спомените на А. Димитров, написани малко преди смъртта му, се палят в ръкопис в Българския исторически архив при Народната библиотека «Кирил и Методий» в София, ф. 339, а. е. 1. Тук се публикуват откъси от тях — л. 14—27, 32—38, 54—74, 83—92, 95—105.

СПОМЕНИ

Почна учебната година.¹ Ние здраво залегнахме да работим. Една голяма спънка беше за нас липсата на печатни съчинения на преподаваните предмети. А сами да държим бележки от лекциите бе изключено. Трябваше да молим другари, които са успявали да запишат всичко, и то след няколко дена, да ни дадат да препишем лекцията. Това беше неимоверен труд. Но тъй или иначе в края на учебната година ние издържахме с успех изпитите си и не засрашихме нито негово блаженство, нито министъра. В края на втората година, тъкмо посред изпитите, аз паднах тежко болен. По съветите на лекарите трябваше да прекъсна изпитите. С надежда, че ще мога в началото на следующата учебна година да доиздържа останалите си изпити, аз заминах за родното си място на тебдилихава (промяна на климата), след като депозирах в ректората на факултета надлежното медицинско свидетелство.

Наближаваше новата учебна година. Аз не се чувствах достатъчно оправен, та реших да помоля Екзархията да ме назначи за учител по турски език в Солунската българска мъжка гимназия с няколко часа седмично, за да ми се даде възможност да по-

правя здравето си. Екзархията погледна благосклонно на молбата ми и ме назначи учител по турски език в долните класове на гимназията, включително и IV клас, всичко 12 часа седмично. След няколко месеца благодарение на особените грижи на младия лекар д-р Христо Татарчев, мой другар по идеи, аз се почувствувах вече здрав. Новото течение за създаване организация за автономията на Македония съвсем бе ме отклонило от мисълта да се завръщам в Цариградския университет. Аз останах завинаги учител в Солун.

Това беше през 1892 г., когато Висшето училище в София даде първия си випуск. Мнозина от свършившите, бивши ученици на Солунската гимназия, бидоха назначени учители в същата гимназия. Между тях бяха: Георги Баласчев от Охрид, учител по география, Димитър Мирчев от Прилеп, учител по български, Петър Попарсов от с Богомила, Велешко, учител по история, Христо Тенчев от Кукуш, учител по математика, и други. За временен директор на гимназията бе назначен Васил Кънчев. Същата година бе се настанил като лекар в Солун и Христо Татарчев, родом от гр. Ресен. През тая година и сърбите отвориха училище в Солун и почнаха своята пропаганда между бедни българчета и изпъдени ученици от Солунската българска гимназия за неблагонадеждност и лошо поведение.

Разгулният живот на някои млади учители из свободна България, заедно с някои от нашите македонски учители, със слаба вяра в себе си и с разчет на частни сметки и интереси, станаха причина на раздяла на схващане задачата на македонския учител: едините смятаха чрез вечеринки и гуляи да всяват култура между народа, а другите — чрез нагазване болката на душата му — свободата на Македония. Така очертани гледищата, първите се почувствуваха по-силни благодарение на някои техни другари, които успяха да се вмъкнат в управлението на Екзархията. Екзархийският орган в „Вести“ им стана съучастник в печатната борба. Нашата група бе принудена да отговаря чрез някои софийски вестници, които мъчно намираха достъп в Македония. В края на учебната 1892/1893 г. всички почти наши другари учители бяха уволнени. Останал бях само аз, понеже в Екзархията било донесено, че преподаването на турския език е много добре застъпено (уредено), което е било и силното желание на негово блаженство екзарха. Това обстоятелство, наместо да отслаби, още повече засили нашите позиции. Ние задържахме в Солун другаря П. Попарсов, взехме в своята група и Дамян Груев, тогава коректор в печатницата на българския книжар Конестамарджиев, родом от Прилеп, «Скоропечатница на С. Муратори и С-ие».

През 1893 г. за директор на гимназията бе назначен Михаил Сарафов, бивш министър в България. Той бе дошъл със специални инструкции от Екзархията, гдето вече като главен инспектор на училищата в Македония бе се настанил Васил Кънчев. Ние тряб-

ваше да засилим своята дейност. Същата 1893 г. през м. октомври турихме основите на ВМР организация с девиз «автономна Македония» и «Македония за македонците»². Основателите ѝ бяхме шест души: д-р Хр. Татарчев от гр. Ресен, Иван Хаджиниколов от Кукуш, сега вече книжар в Солун, Дамян Груев от с. Смилево, Битолско, Петър Попарсов от с. Богомила, Велешко, Христо Батанджиев от Гумендже, секретар на Солунската българска духовна община, и Антон Димитров от с. Айватово, Солунско, учител по турски език в гимназията.

Намерихме за целесъобразно да почнем с интелигенцията: учители и свещеници, като не пренебрегнахме и еснафа. Учениците от последния клас на гимназията също така съставляваха добра почва за разпространение на идеята. В началото мъчно беше да се действа между учителите, които бяха чиновници на Екзархията. Мнозина от тях не се решаваха да се лишат от хляба, макар че идеята беше съблазнителна. Първата наша брошура «Стамболовщината в Македония» от Вардарски, макар и с малко некоректен език (в една подобна борба голяма коректност не може да се търси), произведе своя ефект. Идеята почна да се шири. В края на 1894 г. ние имаме вече доста кръжоци в страната, затова решихме да изпратим своя другар Дамян Груев в Белгия — Лиеж, да изучи условията за внасяне на бомби и динамит. Издръжката му беше разпределена между другарите, понеже общи пари още няхаме. Той се завърна окуражен. През същата година бе станала и първата среща на ръководителите от разните краища, а главно на ония от Битолския и Солунския вилает. Това стана в гр. Ресен, за да не може да се забележи от властта, по случай осветяването на новопостроената там черква «Св. Кирил и Методий» от митрополит Методий.

Същата (1894) година бе дошла заповед от Цариград до солунския меариф мюдюрю (директор на просветата) да се въведе факултативно в турското идадие (гимназия) изучаването на български и гръцки език. Нашата млада организация, чувствайки нужда да има навсякъде пипала, намери за уместно да поискам аз мястото за български език там. И действително под благовидния предлог, че ще влезнем в контакт с просветните власти в Солун, директорът на гимназията М. Сарафов се съгласи да ми разреши да приема учителството по български език в идадието, което и съобщи в Екзархията. Аз се нагърбих с още три часа седмично по български език в идадието. В началото у мене се записаха около 50—60 ученици. При гръцкия учител М. Jean, който беше и драгоманнин в меарифското управление, се бяха явили само 10 души желатели. Това възбуди завистта на колегата. Той не можа да се стърпи, та един ден ме запита: «Защо у мене има само 10 ученици, а у тебе, повече от 60?» Отговорих му: «Защото от гръцки се интересуват само ония турчета, които са от места, гдето има гръцко население, а от български — които са между българска среда. Ето

мерилото на българизма и гърцизма в Македония» — казах му аз шеговито. По-голямата част от моите ученици бяха помачета (българи мохамедани). За тях български език, като майчин, беше много лесен. Те още първата година привикнаха свободно да четат. Между тях имаше и солунски дьонмета³ и албанчета, които хранеха особени симпатии към българите. Но понеже тези турчета не познаваха езика, бях принуден да разделя часа по български на две групи: помачетата отделно от дьонметата и албанчетата.

Това беше третата година, един ден две помачета дойдоха у мене в къщи и ме помолиха да им доставя романа «Под игото» от Ив. Вазов. Те знаеха вече доста стихотворения от Вазовите, които изучаваха от учебниците, които им бях дал за четиво. Казах им, че исканата от тях книга е забранена от цензурата и доставянето ѝ може да ни причини големи неприятности, както на мене, така и на тях. Те ми дадоха да разбера, че всичко това им било известно, но при все това щели да намерят начин да си я доставят. Не се минаха две седмици, и те ми показаха два екземпляра от книгата «Под игото». На запитването ми как са ги доставили отговориха ми, че им ги дал да ги прочетат и пак да ги повърнат един приятел от новата българска революционна организация, която имала последователи и между помачите в Мъгленско. Посъветвах ги да се пазят. Двама от тях, след като свършиха Солунското идадие, продължиха образованието си в Цариград, в Административната школа (Мектеби милкие), която подготвяше административни чиновници за цяла Турция: каймаками (околийски началници), мютесарифи (окръжни управители) и валии (областни управители или губернатори). Те и двамата станаха каймаками в Македония. Организацията най-добре вирееше в техните околии въпреки големите доноси на гърците. Те и днес още заемат видни административни постове в републиканска Турция. Не забравят своята татковина Македония и продължават да хранят особени симпатии към Вътрешната македонска революционна организация.

Моето учителствуване в турско идадие послужи за връзка между учителите от нашата (българска) гимназия и ония от идадието. Последното беше новосъградено. То представляваше едно монументално здание. В него имаше физически и химически кабинети от последна дума на науката. Но каква полза от тях, когато по-голямата част от инструментите носеха цял пръст прах. Учителите в идадието бяха свършили цариградските училища Мюлкие и Галатасарайския лицей — осмокласни гимназии. Нямаше нито един специалист по предмета си. Ето защо учителите по физика и химия не умееха да манипулират с апаратите на тия кабинети; те бяха учили всичко на теория и така преподаваха въпросните предмети. С учителите в нашата гимназия беше тъкмо обратното: всички почти бяха с висше специално образование. Запознанството на нашите учители с ония в идадието даде възможност на нашите учители да отиват за опити в турско идадие по ония уроци по

физика, за които нямаше в нашия кабинет нужните апарати. Нашият учител по химия се въздържахше да ходи и прави опити в турското идадие по тактически съображения: да не даде възможност на турците да подозират, че от химическите препарати може да се приготвяват бомби и динамити, щом може да се получава гърмящ газ и други. Тези срещи между нашите учители и ученици с турските разпръснали бяха донякъде подозрението, че ние можем да бъдем неблагонадежден елемент за държавата. Меарифското управление бе почнало да гледа на нашата гимназия с по-голяма симпатия, макар и със завист, че стоеше по наука по-горе от турското идадие. Меарифските власти почнаха по-често да посещават нашата гимназия.

Моето учителствуване в идадието покрай меарифските среди ми създаде връзки и с другия административен апарат на държавата. Доста полицейски чиновници начело с директора на полицията изявиха желание да изучават български език. Аз преподавах на някои от тях частни уроци, разбира се, даром. Запознах се и с началниците на паспортното отделение. Това познанство ми даде възможност да се снабдяваме отпосле с редовни по форма паспорти, тескерета и нуфузи за целите на организацията.

Моето положение бе такова, че никога турците не можах да допуснат и най-малкото подозрение, че аз мога да се числя към някаква организация, макар и да бях ръководител на градската секция на организацията. В нея другари ми бяха следните лица: Васил Мончев от Прилеп, съдържател на «Бошнакхан», Стефан Матлиев от Охрид, търговец на погребални вещи, Тодор Гавазов от Прилеп, писар при комиссионера Петър Матов, и Христо Червен: Иванов от Кукуш, търговец на вина.

Нека забележа, че след като се туриха основите на Вътрешната революционна организация в Солун, в София се образува от македонци един Върховен комитет, който си бе задал за цел да работи оттам за присъединението на Македония към България.⁴ Напразни бяха нашите усилия да отклоним ръководителите на тоя комитет от вмешателство в нашите вътрешни работи. Считаючи себе си за компетентен да ръководи организацията отвън, комитетът не отстъпи от своето схващане, макар много пъти да бе издавал, за форма, окръжни предписания до своите подведомствени органи да не се месят в работите на Вътрешната организация.

Един ден следобед през 1895 г. аз и другарят Атанас Мурджев бяхме излезли към Вардарската махала в Солун да навестим някои от организационните хора. Какво бе нашето учудване и срам, когато съгледахме калабалък хора да се трупат и викат «ю». Една рота турски войници водеха под конвой вързани един за друг около 40—50 души комити. Това бяха българи, селяни от Горноджумайско, Мелнишко и Неврокопско, арестувани и изтезавани вследствие нахлуване на върховистки чети в тия места. Големи бяха

за Вътрешната организация вредите, причинени от тези необмислени действия на софийския Върховен комитет. Настъпи едно колебание в душите на нашите последователи. Ръководителите на Вътрешната организация се стреснаха. Трябваше да се обмислят мерките, които да турят край на това ненормално положение. Свикана бе една сбирка в Солун през 1896 г. Тя стана през великденската ваканция, за да могат делегатите от вътрешността незабелязано, поради Великдена, да вземат участие в нея. Сбирката се състоя в моята квартира, която се намираше срещу българската мъжка гимназия. Присъствуваха ръководителите от по-важните градове: Гоце Делчев, представител от Щип, Велко Думев — Велес, Христо Матов — Скопие, Вангел Калейчев — Серес, Гьорче Петров — Битоля, а д-р Христо Татарчев, Дамян Груев и аз — представители от Солунския район, към който се числеше и Кукуш. Взе се решение да се внуши на ръководителите на софийския Върховен комитет да престане да се вмесва във вътрешните работи на Македония и да не пакости на делото със своите четнически действия. Те, наместо да вземат акт от това решение, подписаха на свои приятели в Солун Иван Гарванов и С-ие да основат контракомитет на нашия. Такъв комитет основаха под името «Революционно братство». С този комитет се тури началото на разкола в македонското освободително движение. Оттогава почва борбата между централисти и върховисти, т. е. между ВМРО и софийския върховизъм. Всеки знае колко скъпи жертви са дадени в тази борба, която още продължава със своята ожесточеност, сега вече в свободна България, подклаждана от лични страсти.

Изпуснах да спомена, че през 1895 г. Вътрешната организация въпреки съпротивлението и пречките от страна на екзархийските големци доста се бе усилила. Тя бе завладяла вече трите македонски български крепости: Прилеп, Велес и Щип. В последните два града директорите на училищата бяха наши хора. А в Прилеп изпратихме за директор Петър Попарсов. Когато главният екзархийски инспектор Васил Кънчев пристигна по ревизия в Прилеп, Попарсов не го пусна да влезе в училището. Прилепчани още сами си издържаха учителите и директора. Кънчев замоли училищното настоятелство да му позволи не като инспектор, а като частно лице да разгледа училището, което беше едно от най-добре уредените училища в Македония. Удовлетвори се това негово желание. На следующата година обаче Екзархията съобщи на Прилепската община, че тя (Екзархията) е готова да издържа директора ѝ, и под предлог че всички училища в Македония трябва да имат една и съща програма, изпълнението на която трябва да бъде под надзора на Екзархията, тя наложи своето искане на общината, като я заплаши, че ако не приеме условията ѝ, ще нареди да се откаже приемането в Солунската гимназия на ученици от прилепските училища. Организацията се чувствуваше вече доста подготвена със свои адепти (последователи) и смятайки, че което лице бъде назначено

за директор, не може да бъде чуждо на нейната идея, посъветва Прилепската община да приеме предлаганите условия на Екзархията, защото в противен случай конфликтът можеше да се разрази до степен, че да ползува само сръбската пропаганда, която бе почнала вече да се шири и в прилепските села.

През 1897 г. Централният комитет в Солун намери за уместно да отиде аз за учител и съветник при дядо Козма Пречистански в Битоля, тогава архимандрит и председател на Българската духовна община в същия град. Аз намерих там като ръководители на организацията Пере Тошев, Георги Пешков, Анастас Лозанчев и др. След обмяна на мисли с Пере намерихме за по-целесъобразно аз да остана скрит за хората на организацията, като това знаят само един-двама от неговите най-доверени другари. Преди да отиде на заседание, Пере се съвещаваше с мене по ония въпроси, които му бяха малко неясни. Той ми съобщаваше и взетите решения по тях. Той беше високо честен и аз не можех да не вярвам, че той вършеше всичко това добросъвестно. Това изтъквам, за да подчертая, че имаше другари в организацията, и то между челните лица, които по природа обичаха да притурят неща от своето въображение и да скриват много работи, които беше необходимо да се знаят от всички другари в ръководното тяло.

— — —
През 1902 и 1903 г., до деня на въстанието — 20 юли 1903 г., — преследването на българското население бе неописуемо. На нас, адвокатите, полицията бе забранила да пишем заявления на българите до административните власти. Имах случай да видя дълбоките рани в ребрата под мишниците на един селянин, българин от полските села, причинени от горещи яйца. С риск да бъде арестуван аз му написах заявлението до тогавашния валия Абдул Керим, сам той военен. Тези издевателства бяха извършени, според казването на пострадалия и на негови съселяни, от самата войскова потеря. Абдул Керим паша беше човек много честен, строг, но справедлив. След като прочете заявлението, което бе написано с изрази, засягащи силно тънките струни на неговата военна чест и престижа на държавата, той разпреди веднага да се отнесе пострадалият на церене в държавната болница, като същевременно е направил постъпки и пред военните да щадят престижа на държавата. Абдул Керим паша не е да не знае, че пострадалият, преди да се яви при него, е ходил при чуждите консули в Битоля, които са го фотографирали с раните. Благодарение на обстоятелството, че заявлението попадна направо в ръката на валията, който му даде веднага ход, аз не бях разкарван от полицията.

Когато обаче един ден при мене дойдоха мухтарите (кметовете) на 14 села от Демирхисарско (Битолско) да им приготвя заявление до валията срещу зулумите (угнетението), които им прави Сулю чауш, заявлението, преди да отиде при валията, бе прибрано от полицейските органи. Един от селяните, изплашен и запъхтян,

дойде в писалището ми и ми съобщи, че полис-мюдюринът (директорът на полицията) им взел заявлението и ги заплашвал със затвор, ако не кажат кой им написал заявлението. Казах му да съобщят, че заявлението съм написал аз. Още селянинът не бе прекратил прага на излизане от писалището ми, един полицейски комисар (пристав) се яви при мене и ме покани да отидем при полис-мюдюрин. Казах му, че имам да довърша една бърза работа до съда и след 5—10 минути ще се явя при мюдюрин. Той не настоя много. Остави отвън писалището ми един детектив и си отиде. Еснафът от тази чаршия, който се състоеше почти от гъркомани, със злорадство следеше всичко това. Свиваха се сърцата само на хората в 2—3 български магазина. Довърших си работата и се упътих към конака (правителствения дом), следен, разбира се, от детектива. Явих се при полис-мюдюрин, пред бюрото на когото бяха наредени изплашени въпросните мухтари. Полис-мюдюринът държеше пред себе си заявлението. Той ми го посочи и многозначително ме попита: «Вие ли написахте този арзухал (заявление)?» Аз му отговорих утвърдително. «Добре, но селяните отказват да са ви казали работи, които вие сте вмъкнали от себе си, за да уроните престижа на държавата.» «За да се уверя в истинността на това, което твърдите, моля да бъдат повикани селяните да го изповядат пред мене» — прибавих аз. Той се смути. Не посмя да вика селяните да опровергават писаното в заявлението. Задоволи се само да ми напомни, че трябва да изпълнявам нареждането на полицейските органи, т. е. да не пиша никакви заявления, които имат за цел да уронят престижа на държавата. «Правото на отоманския гражданин да донася до знанието на властите всички свои неволи е осветено от законите на страната; а писането на заявления, молби и пр. влиза в прерогативите на адвокатската професия, упражнението на която също така е гарантирано от законите на страната» — отговорих аз и напуснах бюрото му. Даже и със заплашвания селяните да бяха накарани да опровергават някои неща от съдържанието на заявлението, аз бях гарантиран в това отношение, понеже притежавах на български същото заявление, скрепено с 14 селски печата. Това бях направил като предпазителна мярка поради един по-раншен случай с други селяни, които още при първото заплашване от полицията отказали бяха съдържанието на заявлението им.

Аз реших да туря край на тези полицейски произволи. Явих се още същия момент при строгия, но справедлив валия Абдул Керим паша и му разправих цялата случка със заявлението на мухтарите от демирхисарските села. Той, разчувствуван, веднага повика при себе си полис-мюдюрин, който при явяването си пред валията се бе свил на две половинки от уважение или от страх, не знам. Без да му посочи място да седне, валията го запита: «Защо си заплашвал този г-н адвокат?» Полис-мюдюринът се опита нещо да се оправдае, но валията го прекъсна и му заповяда да му донесе

арзухала (заявлението) на селяните. Мюдюринът се яви отново с арзухала на ръка. След като го прочете, запита мюдюрин: «Селяните къде са?» «Долу са, паша хазретлери» — му отговори. «Веднага освободи селяните, а пък аз ще наредя до военните да вземат всички нужни мерки за залавянето на този разбойник. Наместо ред в страната ние със своето нехайство ставаме съучастници на разбойниците и по този начин излагаме престижа на държавата пред външния свят.» Валията се обърна към мене с думите: «Адвокат ефенди, вие си гледайте работата и ако някой ви пречи, веднага ми обадете.» Тези насърчителни думи на валията ме ободриха. Аз поисках разрешение да ме освободи (такъв бе усул китаби⁶ в Турция), благодарих му нископоклонно и напуснах стаята му. След това никой вече не ме безпокои.

През м. април 1903 г. ръководителите на организацията в своя конгрес бяха взели решение да обявят повсеместно въстание в Македония, а главно в Битолския вилает, който се чувствуваше най-подготвен и беше далеч от българската граница.⁶ Граждани и селяни бяха почнали да си доставят в запас храни, главно брашно. Помня, че и аз купих 2—3 чувала брашно в навечерието на въстанието. През нощта срещу Св. Илия (на 20 юли 1903 г. стар стил) цялото битолско поле бе осветено: горяха купи от сено и кулите по бейските чифлици. Аз живеех на входа на една бездънна тясна уличка, населена почти цялата с турски семейства. Някои от по-смелите мъже на тези семейства, въоръжени с пушки, пълзяха предпазливо покрай стените на къщите и се доближаваха до изхода на уличката. Слушахме жените им да викат под тях да не излизат на широката улица, защото повече от 2000 български комити, които са събрани над селата Магарево и Търново, ще нападат града и ще го запалят. Чуваха се даже и гласове в случай на нужда да се приберат при мене като българин. Толкова бе голяма паниката у мъжете и страхът у жените и децата. Не след много се чу тропот на конница. Това бяха конни патрули, които съветваха гражданите да си седят спокойно в къщи. На следующия ден се узна, че българите са обявили въстание в целия вилает. Войските от III корпус в гр. Битоля се оказаха недостатъчни да усмирят въстаниците, та започнаха да пристигат войски и от Солун. Повече от двестахилядна армия бе тръгнала да потушава въстанието. Изгорени бяха сума български села, особено към костурския край. Въстанието продължи 2¹/₂—3 месеца. Геройски се сражаваха българските четници и селяни. Настъпи есен. Жени и деца от изгорените български села останаха без покрив и без покъщнина. Временно те бидоха подпомогнати с одеяла и други топли дрехи, отпуснати им от разни човеколюбиви и благотворителни дружества в Европа, а главно английски. Една комисия под председателството на българския владика дядо Григорий раздаде покъщнина на нуждаещите се.

— — —
Повръщам се към дейността на Февкаладето.⁷ Това не бе съд, а подобие на съд. За председател имаше един арапин от Бейрут на име Кямилус Сулх. Той бе зет, водеше сестра на втория секретар на султан Хамида, Иззет Хольо паша. Не само чиновниците по правосъдието, включително и съдебните инспектори, трепереха от него, но и самият Хилми паша⁸ не смееше да реагира срещу неговите произволи. Той бе въвел една практика, че само той е проучвал делата, а членовете съдии се задоволявали само с публичното изслушване пред съда изявленията на подсъдимия и на свидетелите. На мене ми се видя подобна процедура уникум в съдебната практика. Понсках да ми се дават делата на предварително проучване. Тази моя дързост му направи особено впечатление. Отклони да направи това под благовидния предлог, че ние, съдиите, сме били заети със своите текущи работи в отделенията си и следователно нямаме време да проучваме делата. Аз му казах, че не желя труда си и че оставам един час извън работното време, за да мога да проучвам и тези дела. Това не му се хареса и си остана на своето решение, като прибави: «Изглежда, че вие искате да развалите добрия ред досега.» Аз се задоволих да донеса това на съдебните инспектори (те бяха двама: един турчин и един грък). Те замънкаха нещо и обещаха да наредят потребното. Аз чаках няколко дена резултатите. Като видях, че нищо не вършат, явих се при Хилми паша и след като му разправих подробно цялото положение, помолих го да ме освободи от Февкаладето, в случай че там ще продължава да се води тази процедура. Той обеща да проучи въпроса. И действително, след 2 дена председателят ми съобщи, че делата от Февкаладето са на мое разположение, когато ги понскам. «Но аз не отговарям, ако нещо липсва от тях» — прибави той хитро-лукаво. «За да бъдем гарантирани и вие, и аз, наредете да бъдат прошнуровани и номерирани» — му отговорих аз. Аз имах сведения, че той често пъти крие ония документи, които съдържат елементи в полза на българите подсъдими. Толкова голям българофоб беше този господин. А българофобството му и гъркофилството му се дължеха освен на общата политика на Хилми паша — да се преследва всичко българско и да се менажират гърците, — но още и на специалните подаръци от страна на гърците. Така поне се шушукаше между колегите съдии.

Както и да е, аз почнах, във вид на привилегия, да проучвам предварително всяко дело, преди да се явя на заседание във Февкаладето. През време на заседанието аз бях единственият съдия, който задавах въпроси, разбира се, с негово разрешение, на подсъдимите, за да разбуля истината. Имаше случаи, когато моите частни сведения отвън ми даваха особен кураж за невинността на подсъдимия; аз тогава бях крайно упорит срещу тактиката на председателя да изкарва всеки българин комита. Такъв бе между другото и случаят със Стефан Наумчев от с. Долно Котори, Ле-

ринско. След въстанието през 1903 г. към м. декември той, снабден с редовен паспорт от Лерин, заминал бе за Америка, за да си изкарва прехраната. Подир двегодишно пребиваване в Америка през 1905 г. се бе завърнал обратно в селото си. Още същата година бе назначен за учител в с. Живуново, Леринско. На 23 септември с. г. властта го арестувала въз основа на една заповед (постановление) от обвинителната камера (хейети итхамие) в Битоля като «комитаджия», който се укривал дълго време. Напразно той е искал да се оправдае, като е изтъквал пред властта самата истина. На 14 декември 1905 г. Февкаладето в Битоля разгледа делото му. Подсъдимият заяви пред съда, че е отпътувал за Америка още през 1903 г., след като се е снабдил с редовен паспорт от властите. Когато се е завръщал оттам през 1905 г., паспортът му е бил визиран от турския консул в Ню Йорк за Солун. Местните власти в Солун въз основа на този паспорт му бяха издали едно турско «тескерето», с което се пътуваше от един вилает в други във вътрешността на Турция. С него той се е върнал в селото си. Подсъдимият поиска един срок, за да си достави паспорта и «тескерето», с които документи да докаже своето твърдение.

Съдът даде ход на просбата му, като същевременно писа направо и на каймакамина в Лерин да съобщи дали към края на 1903 г. е бил издаден паспорт за Америка на името на Стефан Наумчев от с. Долно Котори. Официалният отговор на каймакамина бе отрицателен. Този отговор на каймакамина се получи преди дадения срок на подсъдимия да достави документите си. Аз имах положителни сведения, че паспортът и «тескерето» били намерени в къщата на подсъдимия и щели да се донесат лично от жена му. Председателят още на следния ден от получаване отговора на каймакамина бе довялякъл подсъдимия пред съда. На въпроса ми: «Защо подсъдимият Наумчев е докаран пред съда преди дадения му с определение на съда срок», председателят високомерно отговори: «Защото има официален отговор от каймакамина, че никакъв паспорт за Америка не е издаван от Лерин на името на подсъдимия в края на 1903 г. Подсъдимият е лъжец. . .» «Ако съдът можеше да се задоволи само с отговора на каймакамина, нямаше нужда да се държи определение да се даде на подсъдимия да представи въпросните документи. Има още три дена до срока. Но щом намерихте за добре да доведете подсъдимия, можем да го изслушаме; може би е получил документите» — прибавих аз. Повикаха подсъдимия в заседателната зала. На запитването на председателя къде са документите подсъдимият отговори, че били предадени на защитника му — адвоката Исак ефенди, евреин. Исак ефенди бе зает с друго дело в гражданското отделение. Повикаха го. Той се яви и заяви, че паспортът и «тескерето» са у него, но понеже срокът за изкарване пред съда на подсъдимия е определен за след 3 дена, каза, че ще представи документите на определения срок. Съдът отложи делото за определения ден. След 3 дена подсъдимият се яви заедно със

своя защитник. Исак ефенди представи документите на съда. Установи се, че паспортът действително е бил издаден от властите в гр. Лерин през 1903 г., че подсъдимият е бил до 1905 г. в Америка и че паспортът е бил визиран от турското консулство в Ню Йорк.

Нешастният учител биде освободен, след като прекара 6 месеца в затвора без никакъв законен мотив. Има щастieto, че документите му се намериха запазени у дома му.

Аз обърнах вниманието на прокурора да приложи закона спрямо каймакамина, който си позволи да скрие истината. Не само че каймакаминът не биде обезпокоен по съдебен ред, но той не получи никакво мъмрене даже по административен ред, загдето си бе позволил да лъже официално съда по отношение на паспорта.

Тази недобростъпност на председателя на съда създаваше у мене душевни мъчения. Тежко бе да гледа човек как българите се осъждаха по на 15 години затвор, доживотен затвор или на смърт даже и когато имаше в досиетата елементи за тяхната невинност. Не по-малко тъжно впечатление правеше и обстоятелството, че поради залавянето на някоя архива на местна организация или върху някой войвода (при най-строгите нареждания от Централния комитет никой войвода или четник да не носи със себе си архивата често пъти цели афери се създаваха от неспазването на тия нареждания) се довлечаха в затвора по 150—200 души селяни, голямата част от които имаха този грях, че имената им се срещаха в списъка на войводата. Такава бе Охридската афера.

Бинбашията Енвер бей — отпосле Енвер паша и зет на султана — бе натоварен да преследва българските чети. В Охридско бе заловена известна архива. Енвер бей бе завлякъл повече от двеста души селяни, между които имаше арестувани. За преглеждане на архивата (разни писма) бе назначена 3-членна комисия: старият адвокат в Битоля Серафим Матлиев от Охрид, гъркоманин, терджуманинът на полицията Фахри ефенди, родом от гр. Видин, свършил бе Ломското педагогическо училище, и аз. Енвер бей присъствуваше като наблюдател в работата ни. Последният не направи никакъв въпрос, докато преглеждахме писмата, в които се споменаваха имена на селяни. И той бе съгласен с нас по-голямата част от заловените селяни да се освободят още там, в Охрид, след като им се дадат нужните наставления да си гледат мирно работата и се откажат от всякаква организация. Благовидният предлог беше да не се довеждат в Битоля, защото по-голямата част от тях от невежество не знаят що вършат и че според неговите частни сведения били насилно записвани в списъците на организацията.

Когато обаче дойде въпросът за интелигентните лица, той ни постави в най-големи подробности върху псевдонимите на всеки един от тях. Разбира се, че никой от нас не се решаваше да сложи подписа си в рапорта въз основа на някакви псевдоними, докато

няма за това фактически данни. Той положи големи усилия да ни убеди, че срещаните в някои писма псевдоними са на учителите в Охрид Иван Нелчинов и други; той се позоваваше за това и на своята военна чест. Забелязах, че двамата ми колеги бяха почнали да се колебаят. Обърнах се към Енвер бей с думите: «Знаете, че моите симпатии към личността на Енвер бей са безгранични, но нека той не изнасилва нашата съвест.» Енвер бей обеща на следващия ден да ни достави исканите доказателства. Моята цел беше да отложим заседанието, за да може да се предупредят охридските учители да се укрят. Аз веднага пратих известие на председателя на организацията да изпратят куриер през нощта в Охрид. Но, изглежда, и Енвер бей е доловил моите тайни замисли, та веднага, щом сме излезли от заседание, е телеграфирал в Охрид да арестува Нелчинова и другарите му учители. Отпосле се узна, че няколко минути след арестуването им пристигнал куриерът от Битоля. Не винаги се удаваше възможност на нашите усилия да бъдем полезни на хората от организацията. Често пъти аз се връщах у дома уморен по-скоро от душевни терзания, отколкото от физическа умора. Много пъти домашните ми ме молеха да подам оставка от съдийството, защото ежедневните ми тревоги явно се отразяват вече на здравето ми. Съжалявах, че не можех да удовлетвори желанието им.

Стоенето ми във Февкаладето бе възбудило омразата и на гърците. Понеже си държах кратки бележки по всички дела и правех, когато ставаше нужда, пред съда сравнение между разни решения на същия съд за подсъдими българи и гърци, от които решения явно изпъкваше пристрастието към гърците и ненавистта към българите, това го бяха схванали гърците за преследване на техните хора и техният комитет бе взел решение да ме убива. Това ми се съобщи строго поверително от един наш роднина, гъркоманин, който бе член на същия комитет; гърците не знаеха, че това лице има роднински връзки с мене. Насмалко остана да бъда жертва на едно покушение. Починал бе председателят на търговския отдел Продромос ефенди, грък караманлия, който се ползуваше с обща обич и почит в цяла Битоля. Аз намерих за нетактично и неполиитично от моя страна да не взема участие в погребението му, когато колегите от всички съдилища се заготвиха да отидат и придружат смъртните му останки. Там бе и валията с членовете на Идаре меджлиси (административния съвет). Имаше и военни. През време на опелото в гръцката черква едно непознато момче се доближи до мене и ми даде знак да излезна малко на двора, гдето ме чака едичкой си (той наименува името на моя роднина от гръцкия комитет). Той ме предупреди, че двама терористи се намират между калабала, затова трябвало да си взема мерките. Аз се върнах обратно в черква, като заех място до валията и помощника му Стефанаки бей Кръстевич. Когато след свършване на опелото шествието зави по направление към гръцките гробове, аз незабелязано напуснах

редовете и се завърнах у дома. Квартирата ми беше наблизко и сред чаршията. За всичко това бе уведомена от мене нашата организация. Тя имаше своите тайни агенти, които следяха гръцките терористи.

Не бе се минало един-два месеца, един ден следобед, когато напсуках съдилището, чух зад гърба си едно момче българче да запита разсилния Бехлюл ага кой е азата (член-съдията) Андон Димитров. Той го упъти към мене. Застигна ме по стълбите и след като ме запита дали аз съм Андон Димитров, ми каза, че бил изпратен от председателя на нашия комитет (тогава такъв беше Петре Лигушев) да ме предупреди да не минавам през златарската чаршия — там ми беше обикновеният път за съда и обратно за дома, — защото в един дюкян били скрити двама гръцки терористи, които щели да ме нападнат. Благодарих на момчето и се упътих към Хилми паша, който по това време беше в Битоля. Съобщих му донесеното. Той веднага разпореди да се блокира от полицаи и жандармерия цялата златарска чаршия. В резултат на претърсванията биде заловен един арнаутин, въоръжен с револвер. Оказа се, че той е бил телохранител на един виден българин от Ресен, Георги Татарчев, който по частни свои работи бе дошъл в Битоля. По това време почти през ден ставаше убийство в града: на грък или българин. Изглежда, че гръцките терористи, предупредени за идването на полицията, още навреме са били напуснали скривалището си. На излизане от Хилми паша аз забелязах, че към скромната ми особа е аташиран един официален полицай, който бил получил нареждане от своя шеф да ме придружава от дома до съдилището и обратно. Това положение трая два месеца. След това аз си бях взел мерките да бъда пазен от наши хора на организацията.

Но нека се повърнем към работата във Февкаладето. Отношенията ни с председателя на съда продължаваха да бъдат все тъй обтегнати. Разглеждането делото на подсъдимия Цветко Илиев, един хром момък от с. Кривогащани, Прилепско, тури край на всичко. Подсъдимият бе обвиняван, че е бил направил опит да подпали къщата на един свой съселянин сърбоманин, вследствие на което при бягството е бил застигнат от сърбоманите и ударен със секира по главата. Когато аз проучвах делото, прочел бях един рапорт на онбашията — в селото квартируваше едно отделение войска, — който съдържаха елементи в полза на обвиняемия. При разглеждане на делото този рапорт липсваше от досието. Пописках да се прочете този рапорт. Председателят обаче каза, че подобен рапорт той не бил срещнал между книжата. Понеже имах частни сведения, че сърбоманите са имали на два пъти частна среща по това дело с председателя на съда, аз допуснах подозрението, че този рапорт е унищожен от него. Настоях да се отложи делото, като бъде повикан онбашията да се яви лично пред съда и даде своите показания, тъй като той е бил първият, който се е явил на местопроизшествието и е дал своя рапорт за станалото на своя шеф.

Председателят употреби всичко, за да не се приеме моето предложение, защото виждаше, че ще се изложи окончателно, и успя да се наложи. Той сметна, че по-нататъшни разисквания са излишни, и веднага почна да събира гласовете на съдиите, подвеждайки действието на нещастния Цветко за предумишлено подпалване, което предвижда смъртно наказание. Няколко души бяха вече гласували, когато аз отправих към тях молба да запазят честта на съдията и престижа на държавата. «Моля, казах аз, преди да дадем гласа си, нека прочетем самия текст на закона. Ние ще се ужасим от своята постъпка.» Гласувалите се посепнаха. След кратко съвещание Цветко бе осъден с вишегласие наместо на смърт на 15-годишен затвор. Разбира се, че тя беше произволна присъда, понеже нямаше консумирано престъпление, а само опит за палеж, ако се приемеше, че всичко това не е било скроено от страна на сърбоманите в селото.

Председателят даде няколко минути одих и се прибра в кабинета си. Оттеглиха се от заседателната зала и другите членове-съдии, останал бе само един да разглежда друго едно дело. Аз бях седнал до него, за да пиша особеното си мнение по делото на Цветко. По това време председателят, крайно възбуден, отвори вратата на кабинета си и без да забележи, че аз съм в залата — прикриваше ме колегата отдясно, — се обърна към него с думите: «Видя ли онзи керата как успя да накара съдиите да изменят своето мнение, след като бяха вече гласували?» Докато колегата му направил знак да не говори, аз се изправих и го запитах: «Към мен ли се отнасят тези думи?» Той се смути, нещо замънка, затвори вратата на кабинета си откъм залата и си влезна вътре. Аз реших за себе си окончателно въпроса. След като написах особеното си мнение, напуснах заседанието и отидох при Хилми паша да му разпирая случилото се, като му казах, че след всичко това аз се намирам в невъзможност да продължавам да стоя във Февкаладето, и го помолих да ме освободи от длъжност. Хилми паша се показа крайно опечален от станалото; замолни ме да се върна в съда, като обеща да разследва случката и в случай че се окаже вярно доложеното, ще бъде без друго удовлетворен. Аз го помолих да ми даде възможност два-три дена да обмисля. Той веднага повика при себе си валията Хазим бей и му възложи разследването на случката.

— — —
Беше началото на 1908 г. Случайно попадна в ръката ми едно писмо от Младотурския комитет «Иттихад ве терекки» («Обединение и напредък») в Париж, който комитет се ръководеше тогава от Ахмед Риза бей, бежанец там от султан Хамидовия режим, до Младотурския комитет в Битоля. От това писмо разбрах, че младите турци имат вече и в Битоля свой кръжок. От същото писмо се виждаше, че задграничният им комитет им изпраща няколко каси револвери английска система и нужното количество патрони. Един ден през м. май излезли бяхме с няколко души млади съдии извън

града на разходка. Те подеха разговор за българската революционна организация. Признаваха, че каузата е права, но не одобряваха сепаратистичното действие на българите. Отечеството е общо, казаха те, като подразбираха цялата Турска империя, и следователно трябва с общи усилия да се предприемат действия за премахването на султанския режим. Туряйки като предпоставка, че аз не мога да не бъда посветен в организационните работи на българските комитети, задаваха ми следните въпроси: как вашите селяни можаха да се организират, та нашият селянин турчин да не може? Нали и единият, и другият живеят в един и същ климат и условия? — и пр., и пр. Запитах ги каква ще бъде платформата на тяхната организация; какво ще обещават те на своите турци, за да ги привлекат към себе си. Отговорът им беше, че агитацията им щяла да бъде да живеят с всички народности добре, за да може да се премахне султанският режим, който е еднакво вреден за всички. «Значи, да ги увещавате да се откажат от ограбване на българското население и да разделят с него чифлиците си — прибавих аз. — Вие революционна организация между турското население не можете да създадете — продължих аз, — но най-лесно ще можете да премахнете султанския режим чрез военните ви, които са вече по закон организирани. Историята ни дава доста примери от военни революции.» Те прекратиха разговора и преминахме към други теми.

Вестниците започнаха да говорят за нови срещи на държавни глави, в които срещи щял да бъде разискван и македонският въпрос. Военните, за да попречат на това, решили да усилят своята дейност. Султанът имал вече сведения, че в македонските вилаети съществува някаква организация. В Битоля бе пристигнал от Цариград един султански емисар, Сами бей, под булото на административен инспектор. Младотурският комитет го подушил и в 24 часа го унищожил в гр. Крушево, в лявата горичка, гдето бе го завел на гуляй. Това градче бе избрано за извършване на покушението, понеже в него нямало никакво турско население, което да бъде възбудено. Крушево е чист български град с няколко влашки семейства. Това бе към края на м. юни 1908 г. Окончателното решение за автономията на Македония трябвало да се вземе между австрийския⁹ и руския император в Ревал. Младотурците, за да парализират тази среща, решили да обявят възстановяването на Мидхат пашовата конституция за цялата империя. На 10 юли (стар стил) 1908 г. военните обявиха прогласяването на конституцията. Това военно прогласяване е известно в Турция под името «Хуриет» (свобода).

На следния ден от хуриета при мен дойдоха двама представители от Младотурския комитет и ме замолиха да ги поставя в контакти с ръководителите на българската организация. Обещах им да направя нужния опит да узная кои са ръководителите на българската организация.

От разменените мисли с ръководителите дойдохме до заключение да не излизат още наяве ръководителите, а да се потърсят Милан Матов и Павел Христов, които да се явят за преговори с представителите на турския комитет. Определихме срещата да стане в моята квартира. С едно доверено лице на местния комитет, а именно Димитър Иванов, учител в първоначалното централно училище в Битоля, син на бившия псалт Иван, отидохме в Баир махале, гдето се криеше инспекторът на българските чети Милан Матов, и му съобщихме, че по нареждане на управителното тяло на комитета той трябва да се яви на среща с представителите на Младотурския комитет, с които да уговорят условията за връщането на всички български чети в Битолския вилает. Заедно с него в един закрит файтон — понеже той беше гологлав и с дълги коси и брада — пристигнахме у нас. Там заварихме Павел Христов и Петко Пенчев, който по това време се криеше в Битоля. След малко пристигнаха и трима представители от Младотурския комитет: капитан Хабиб бей от Боли (Мала Азия), вилаетският драгоманин Фахри бей от Видин (България) и още един военен, чието име не мога да си спомня. Реши се да се телеграфира на каймакамите от всички околии да наредят за свободното пътуване на българските чети към Битоля, като си запазят и съоръжението. Уговорен бе съборен пункт българското с. Цапари, северозападно от Битоля. Младотурските представители бяха направили предложение след посрещането на четите последните да предадат оръжието си на властта и се разотидат по домовете. Нашите делегати, изтъквайки, че с едно провъзгласяване на конституцията не може да бъде гарантирана свободата на народностите и че султан Хамид ще се опита да реагира и отново да суспендира конституцията, настояха четниците да задържат оръжието в себе си и при нужда да се прихекат на помощ на младотурците за запазване на извоюваната свобода. Младотурците отстъпиха.

След 48 часа всички почти български чети бяха събрани в с. Цапари. Определи се часът на посрещането им. Една специална комисия от името на военните и административните власти, в която влизах и аз, отидохме в с. Цапари да приветствуваме българските четници и да ги поканим да побързат да тръгнат за гр. Битоля, гдето им е уреден тържествен прием. Намерихме четниците почти пияни. Там заварихме и Ниязи бей (ресенския герой) с една рота войници; той бил отишъл да пази реда и да придружи четниците до Битоля. Когато вече четниците бяха почнали да се строят за тръгване, между леринския войвода Дзоле и Ниязи бей захванали да се подмятат разни шеги (закачки). Ниязи бей подметна на Дзоле как той е бягал със своята чета, когато разни потери са го преследвали. Дзоле, малко пийнал, се обиди от тези думи на Ниязи бей и му отправи поканата да си опитат силата двамата в присъствието на войници и четници. «Аз бяхах с моите няколко души четници, защото ти идваше срещу нас с 400—500

души аскер — прибави Дзоле. — Аз съм готов всеки момент да вляза в сражение с тебе, но с равни сили.» Като видяхме, че атмосферата се разгорещява от тези закачки, които почнаха да дразнят и войници, и четници, за да не стане някакъв нежелателен скандал, помолихме Ниязи бей да даде команда на войската да върви. Войската тръгна, но четниците отказаха да вървят. Войводите заявиха на комисията, че те не желаят да вървят, конвоирани от Ниязи бей. Докато той не се завърне в Битоля, четниците няма да тръгнат и са готови отново да хванат планините. Ниязи бей схвана сериозността на положението и отстъпи. Войската се упъти за Битоля и четниците, след като се увериха в това, закрачиха напред. Войводите възседнаха кавалерийските коне, които им бяха поднесени от военните власти, предводителствувани от главния инспектор на четите Милан Матов, също така възседнал на великолепно екипиран кон. Матов бе окичен с широки ленти през рамената.

Пристигнахме в Битоля доста по-късно от определеното време. Административните и военни власти заедно с многобройни граждани, а най-вече туркини, кацнали по единия и другия рид на пътя, през където минаваха четниците, посрещаха последните, викайки: «Яшасън хуриет» (Да живее свободата). Валията със своя антураж очакваше четниците пред вратата на конака (правителствен дом). Там войводите слезнаха от конете си и бидоха представени на валията. През това време четниците стояха във фронт. Държаха се речи от едната и другата страна, посрещнати с ръкопляскания от многохилядния народ. И аз казах няколко думи от балкона на правителствения дом. Войводите отново възседнаха конете си и под звуковете на военната музика по главната улица пристигнаха на Площада на свободата — Хуриет мегдани, — до артилерийската казарма. След като се държаха и там подходящи речи, тържеството се обяви за закрито и четниците заедно със своите войводи бидоха разпределени на разни квартири по българските къщи. У мене квартируваше крушевската полска чета на Блаже войвода. На следния ден четниците почнаха да си заминават по домовете.

Почти по същия ред бидоха посрещнати последователно и гръцките, албанските и сръбските чети.

В Солун бе пристигнала вече селекцията на Македония. Там бяха вече и бъдещите министри на Македония, последвани от разни поети и писатели; там бяха и шефовете и членовете на разните македонски революционни организации от София. Почнаха да издават вестници и списания. Там бе и Сандански със своя антураж. Той напечата в Солун първата брошура, съдържаща неговата програма за бъдещата организация на легална почва на българите в Македония. Тя беше в духа на младотурските разбирания и затова се посрещна благосклонно от тяхна страна.

Ние получихме в Битоля покана от Солун за учредителен конгрес. Свикахме окръжната сбирка, за да определи делегатите за

този конгрес. Между тях бях и аз. Когато пристигнахме в Солун, заварихме там цяла Македония. Нашите софийски приятели: Томакарайововци, анастасхристовци, д-р руменовци и др., бяха заели едно привилегировано положение. Те бяха влезли вече в своята роля на ръководители. Това, от една страна, ни радваше, но, от друга — ни безпокоеше. Младотурците не гледаха с добро око на обстоятелството, че софиянци изпъкват налице и се готвят да вземат в ръцете си ръководството на клубовете. Това ми се каза от един близък приятел турчин, чиновник и доверено лице при Хилми паша, който по това време беше в Солун. Съобщих го на софийските приятели, като ги посъветвах при избора на бъдещото Централно управление на конституционните ни клубове да личат предимно местни хора, а софиянци, като по-интелигентни, да се настанят на частна работа: едни адвокати, други лекари и пр., и по този начин да дирижират работите на клубовете. Те обещаха така да постъпят.

Откри се конгресът. Ипсан кътлъгън дан¹⁰, аз бях избран за председател на учредителния конгрес. Конгресът заседаваше в един местен театър към Вардарската махала. След тридневно разискване приключиха се дебатите и се пристъпи към избор на централно управително тяло. Избрани бяха всички софийски приятели. Честитих им и им казах, че не сториха добре; техният избор не ще се посрещне добре от младотурците. На следующия ден аз се завърнах в Битоля и се явих на работа тъкмо след един месец от хуриета. Нито прекият ми началник, нито съдебният инспектор ме питаха къде съм отсъствувал: те знаеха, че празнувах «хуриет».

Изпуснах да кажа, че веднага след обявяване на хуриета под председателството на валията бе образувана една специална комисия с по двама представители от всяка народност, която комисия щяла да има за цел да урежда всички недоразумения, възникнали между братята «османлии» (отоманци), както наричаше конституцията гражданите на Турската империя. От българска страна в тая комисия участвахм д-р Ангелаки Робев и аз. Имаше по двама гърци, власи и сърби! В първото още заседание аз протестирах против участието в комисията на сърби, понеже в Битолския вилает сърби нямаше. Двамата представители на комитета «Итихад ве терекки» («Обединение и напредък»), военни, ме повикаха настрана и ми казаха, че и те знаят какво сърби няма, но понеже Младотурският комитет желае да закрепи своето положение и пред външния свят, реши да тури в комисията и двама сърби. Комисията трая «от ден до пладне». Тя имаше за цел да посреще и гостите, които идват отвън. Най-напред посетиха Битоля гости от Белград: разни професори и търговци. Даде им се банкет в хотел «Белград». На банкета един от професорите държа тост, разбира се, на сръбски. Изказа благопожелание за заздравяването на новото положение, в което и потомците на крал Душан ще могат да

благодаренствуват. Отговори му един представител от Младотурския комитет. Макар да не бе предвидено да говори друго лице, аз се изправих и казах няколко думи, между които: «... Повече от 500 години турци и българи са живели братски в тази хубава македонска земя. Интригите и подстрекателствата на външни фактори са помрачавали от време на време тези братски отношения между тия два братски народа. Нека се надяваме, че новият режим туря вече край на всяко недоразумение и всички народности занапред ще заживеят спокоен живот.»

На следуюция ден сръбските гости се завърнаха обратно. Няколко дни след това пристигнаха обикновени гости от София. Те бяха почти всички македонци от Битоля, Охрид, Прилеп, Ресен, Лерин и пр., и пр., които бяха дошли да видят своите роднини. И на тях се даде банкет от страна на Младотурския комитет. И там се държаха подходящи тостове.

Настъпи агитационният период за избори на народни представители (мебуслар). Ние свикахме отново окръжната сбирка, която да определи нашите кандидати. Определени бяха 4-ма души българи, според броя на населението. Между тях бях и аз. Д-р Георги Николов, родом от Охрид, се почувствувал обиден, загдето сбирката не отбеляза и него между кандидатите, веднага се упъти за Охрид да агитира против кандидатурата на някои от нас. Изгубили бяхме повече от 60 хиляди български гласа. Наместо 4-ма избра се само един българин — Панче Дорев, — и то с всички турски гласове.

През 1909 г. Хилми паша стана велик везир. Той бе наредил по-голямата част от съдиите в Битоля да бъдат преместени в цариградските съдилища. Не останах незасегнат и аз. По неволя заминах за Цариград — —

През 1910 г. Таят бей като министър на вътрешните работи бе внесъл законодателно предложение в камарата, което отменявало закона за с д р у ж е н и я т а (Джаметлер низамнамеси или кануну). Според чл. 4 от този нов закон забраняват се сдружения с национален характер. След публикуването на новия закон всички национални клубове се закриха. В Битолския вилает започна така наречената о б е з о р ъ ж и т е л н а акция, ръководена от Торгут паша. Мнозина мирни граждани бяха арестувани, а по-видните ръководители на българските конституционни клубове — изпратени на заточение. Софийските приятели успяха да прехвърлят границата и се озоваха здрави и читави в България. След публикуването на новия закон за сдруженията аз имах на два пъти срещи с Таят паша. В тези срещи се опитах да му внуша идеята, че закриването на националните клубове ще бъде във вреда на държавните интереси. Клубовете бяха, казах аз, малки парламенти за всяка нация. В тях гражданите се възпитаваха в зачитане законите на държавата. Последната имаше право на всемоментен контрол върху дейността на тия клубове. С тяхното премахване държавата носи

вода на воденицата на нелегалните елементи. Разбира се, всичко това не можа да разубеди Таят паша. Той остана поклонник на своята идея — — —

Един антър парантез. Когато покойният екзарх Йосиф I направил първата визита на Хилми паша и между другото поискал от последния да бъдат назначени за съдии и българи младежи, които притежават законния ценз, както има арменци, гърци и пр., според направения ми тогава комплимент лично от екзарха Хилми паша му бил казал, че имало 50 души българи съдии. На учудването на екзарха Хилми паша побързал да му отговори, че Андон Димитров, който е сега в перенското съдилище, струва повече от 50 души, но е малко упорит (муаннид). Екзархът си обясняваше тези думи на Хилми паша, че на последния не е много приятно да има чиновници националисти, за каквото минавах аз. И действително между младотурците аз си бях спечелил името «справедлив съдия, но фанатик българин» — — —